

P. K.

Életrajz

P. K. Óbudán él feleségével egy háromszobás panellakásban. P. úr 84 éves, 3 éve betegség következtében csaknem teljesen megvakult. Ennek ellenére aktív közéleti életet él, elkötelezett baloldali: feleségével együtt rendszeresen lejár a kerületi MSZP pártházba taggyűlésekre és egyéb rendezvényekre, figyelemmel követi a napi politikai és közéleti eseményeket, elválaszthatatlan társa otthon a rádió, sosem mulasztja el meghallgatni az esti tévéhíradót. Nagy fájdalma, hogy betegsége miatt nem tud olvasni, korábban falta a könyveket, ma is szenvedélye az irodalom és a tanítás. Szinte egész élete során tanított, ezzel a mai napig sem hagyott fel: 84 évesen is egyetemi felvételt, érettségire készít fel fiatalokat. Szigorúan követett elve, hogy a tanításért soha nem kér pénzt.

Az apai nagyapámat nem ismertem, és az apai nagyanyámat sem ismertem. Az én apámat P. L.-nak hívták. Budapesten született, 1882-ben Pészahkor, nem emlékszem pontosan, áprilisban, körülbelül. Apám főkönyvelő vagy főkönyvelő-helyettes volt. Az első világháborúban katonaként szolgált, ott kapott egy szörnyű betegséget. 1928-ban halt meg, akkor én nyolc éves voltam. Kevés emlékem van az apámról, de úgy tudom, nem volt vallásos zsidó. Arra emlékszem, hogy szegény boldogult apámat még zsidó szertartás szerint temették [lásd: holttest előkészítése temetésre; temetés; temető]. De a testvéreimet már nem, csak polgári szertartással.

Apámnak három testvére volt, én nem nagyon ismertem őket. Volt egy I. néni, volt egy H. néni – ez még pici gyerekkoromban volt –, és a harmadikat nem tudom, hogy hívták. Mindegyik férjnél volt, de a férjük nevére már nem emlékszem, voltak gyerekeik, de meghaltak, egyik sem él már közülük. Arra emlékszem, hogy az I. néni férje B. G. volt. Azok sem voltak gazdagok, éppen hogy megéltek. Péksége volt, de csak perecet sütöttek. Érdekes, hogy az apámék hárman voltak testvérek, egyik sem élte meg az ötven évet. Az anyámék tizenhárman voltak lányok, és mindegyik túlélte a nyolcvan évet, volt, aki kilencvenéves korában halt meg. Apám testvérei valamivel tovább éltek, mint szegény apám. Gondolom, olyan 1930-ban vagy 1931-ben haltak meg.

Az anyai nagyszüleimet egyáltalán nem ismertem, meghaltak a születésem előtt. Azt tudom, hogy a nagyapámat R. Á.-nak hívták, a felesége, a nagyanyám nevére nem emlékszem. Az anyámat R. E.-nek hívták. Ő is Budapesten született, 1884-ben. 1972-ben halt meg, egy évvel élte túl szegény bátyámat. Az anyám nem végzett magas iskolát, az apám halála után nyomorgó háztartásbeli volt, nevelte a négy gyerekét, ameddig nevelte. Neki tizenkét lánytestvére volt, hát nem nagyon tudnám őket felsorolni. Anyám volt a tizenharmadik. Anyámnak a testvérei, egyik szebb volt, mint a másik! Úgy is hívták őket, hogy a gyönyörű R. lányok. Amikor az anyám született, a legidősebb két nővérének már gyereke volt. Huszonhat vagy huszonnyolc év volt a legidősebb és a fiatalok között. Mire szegény boldogult anyám született, a nagyszüleim már nem tudtak milyen nevet adni. Ránéztek a naptárra, E. nap van ma, E. még nincs, legyen E. Anyám testvérei közül, akik zsidókhoz

mentek feleségül, azok nyomorban éltek. De volt kettő vagy három, akik keresztény emberekhez mentek feleségül. Egy-kettő nagyon jó módban élt. Például az A. Pécsen élt, méltóságos asszony volt [lásd: megszólítások, címzések a két világháború között Magyarországon], mert a férje valami kormányfőtanácsos volt. B. L.-nak hívták. A. Pécs legelegánsabb asszonya volt. Gyönyörű volt. A kislánya pont egyidős velem, de hatvanöt éves volt ő is meg én is, mikor először láttam. Nem is tartották a kapcsolatot a családdal. Méltóságos úr zsidó rokonokkal a Horthy világban nem tartott kapcsolatot. Sz. néni férjét F.-nek hívták. A J. nénit R.-nének hívták. A B. néni barakkban lakott az Augusztá-telepen, neki zsidó férje volt, nagyon szegények voltak. Hogy a többiek férjének mi volt a foglalkozása, arra nem emlékszem.

Voltunk négyen testvérek. Gy. bátyám született 1917-ben. E. született 1918-ban, aztán jöttem én 1920-ban, és van egy húgom, ő született 1926-ban. Amikor apám még élt, a Visi Imre utcában laktunk, az Orczy úttól egy pici, kis utca. Egy szoba-konyhás lakásban laktunk. Aztán mikor már nagyon jómód ment, akkor a Ceglédi úton – az a Ferencvárosban van – egy szükséglakásba költöztünk. Az egy pici szoba volt vaskályhával, egy konyha. Közös volt egy vécé ötszáz lakónak. Szóval szörnyű dolgok voltak. Ide akkor költöztünk, mikor a húgom megszületett, 1926-ban. A boldogult apám a Fegyver- és Gépgyárban dolgozott [*A Fegyver- és gépgyár Részvénytársaságot 1891-ben jegyezték be. A cég tevékenységi körébe a fegyvergyártáson mint fő profilon kívül speciális fegyvergyártáshoz szükséges célgépek, továbbá szerszámgépek, szerszámok előállítása tartozott. A cég leghíresebb terméke a Frommer öntöltő pisztoly volt. – A szerk.*]. Apám egy nagyon okos ember volt. Beszért vagy hat nyelven. Nagyon fiatalon halt meg, negyvenöt éves volt, mikor meghalt. Úgyhogy a húgom volt másfél éves, én voltam nyolc éves, az egyik bátyám kilenc, a legidősebb tizenegy éves volt. Négy gyerekkel otthagya az anyámat. Én meg a Gy. bátyám árvaházban nevelkedtünk, egy zsidó árvaházban. Amikor meghalt az apám, föl kellett még azt a lakást is mondani, mert nem tudtuk fizetni a lakbért. Avval könnyítették meg, hogy a hitközségnél ismerték az apámat, ezért a bátyámat meg engem fölvettek az árvaházba [*A Pesti Izraelita Hitközség fiú árvaházát 1869-ben létesítették, eredetileg a VII. kerületi Holló utcában működött, majd a Munkácsy Mihály utcában (Epreskert), végül a Vilma királynő út (ma: Városligeti fasor) 25-27. szám alatt. (A fasori épületet Wellisch Alfréd tervezte 1900-ban.) Az árvaházban négyosztályos elemi iskola működött. Az árvaház elnöke Vida Jenő volt. – A szerk.*], ritka volt, hogy testvérek legyenek az árvaházban.

Anyámnak el kellett költöznie az Augusztá-telepre. Azt nem tudják maguk, mi volt az a szörnyűség. Ott fabarakkok voltak, barakkszerű épületek, ott laktunk. Az volt az ország szégyene, a nyomortelepe, a Mária Valéria-telep, az Augusztá-telep. Villany volt, de semmi más, még vécé sem volt. Egy szoba és egy kis konyha volt spirituszfűzővel. Az első és a második elemet még a Mária Valéria-telepen jártam, ott nem is tudom, milyen utcában volt az iskola, de azt tudom, hogy voltak nálam valamivel jobb módú gyerekek, úgyhogy egy darab zsíros kenyeret vagy egy fél zsömlét adtak uzsonnára, mert nekünk annyi nem volt, hogy uzsonnát vigyünk magunkkal. Ezt ma nehéz elhinni, de így volt. Sok nyomorgó ember volt, rosszabb volt ott lakni, mint ma az utcán aludni. Egyszerűen rosszabb volt ott lakni, de nem veszekedtek az emberek egymással, békesség volt ott. Olyan nyomor volt, hogy mindenki csak a nyomorral törődött. Az 1930-as évek vége szörnyű volt. Iszonyatos vagyoni különbségek voltak, mert a tízmillió magyarból hétmillió volt a nyomor szélén, és hárommillió volt az, aki úgy-ahogy megélt, és pár százezer volt, aki Horthy módra élt, vagy Chorin Ferenc [lásd: Chorin család] módra, vagy Vida Jenő módra [*Vida Jenő (1872–1945) – magyar*

zsidó nagytőkés, iparvállalati vezérigazgató. 1914-től a Magyar Általános Kőszénbánya (MÁK) Rt. vezérigazgatója. A századfordulón felszámolás előtt álló MÁK-ot átszervezte, és hatalmas iparvállalattá fejlesztette. Jelentős tőkét fordított az első világháború utáni években felfedezett dunántúli bauxittelepek feltárására és a bauxit hazai feldolgozására. Felsőgallán alumíniumkohót helyeztetett üzembe. Szoros kapcsolatok fűzték a Magyar Általános Hitelbankhoz, az Alumíniumérc Bánya és Ipar Rt.-hoz és sok más iparvállalathoz. A nagytőke oldaláról támogatta a Horthy-rendszer politikai vezetőit. 1927-től a felsőház tagja. 1944-ben Auschwitzba deportálták. – A szerk.]

Aztán anyámék kaptak lakást a Gát utcában. Én ott a Mária Valéria-telepen vagy az Augusztá-telepen, bár kicsi gyerek voltam, nem hallottam soha zsidózást. Amikor bekerültünk a Gát utcába, ahol József Attila született, ott már hallottam. Az is egy szükséglakás volt, az már szoba-konyhás lakás volt. Mikor én kijöttem az árvaházból 1938-ban, akkor már ott laktak, nem tudom, mikor költöztek oda. De nagyon pici volt a lakás. Én kikerültem Újpestre dolgozni, elmentem a színjeles érettségi bizonyítvánnyal – akkor hozták az első zsidótörvényt [lásd: zsidótörvények Magyarországon] – a Pannónia Báránbőrnemesítőbe dolgozni a legkoszosabb trógermunkára, és ott albérletben laktam Újpesten [A Pannónia Báránbőrnemesítő és Kereskedelmi Rt. 1921-ben alakult meg (magáncéggként már 1866 óta létezett). A gyár bárány-, juh-, vad- és nemes prémbőrök kikészítésével, festésével és nemesítésével foglalkozott. (Az ún. Panofix márkanév – bárányból kikészített és festett szőrme – a világpiacon is ismertté vált.) – A szerk.]. Akkor laktak anyámék a Gát utcában. Aztán később Pesterzsébetre [Pestszenterzsébet – megyei város volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1930-ban 68 000 lakossal. – A szerk.] költöztek.

Az árvaházban tíz évet töltöttem. Nyolcéves koromtól, amikor meghalt az apám, szóval 1928-tól 1938-ig a zsidó fiú árvaházban nevelkedtem a Vilma királyné úton, akkor még úgy hívták [Ma: Városligeti fasor – A szerk.]. Különben az árvaház ma is megvan, hogy most mi van benne, azt nem tudom, mert aztán elvették az árvaházat, és megszüntették a háború után [„A második világháborút követően, amikor az árvaházi elhelyezés sok zsidó gyermek számára különösen fontos volt, a hitközség több épületben is árvaház-diákotthont tartott fenn; 1958-ban megkapta a VI. Dózsa György út 88. – Délibáb utca 35. telkén álló nagy épületet. Az itt elhelyezett gyermekek – egyre inkább internátusi elhelyezést igénylő vidékiek – lassan mind felnőttek, s az intézmény átköltözött a Rabbiképző épületének III. emeletére, de jelenleg csak papíron működik: nincsen rá szükség” (Frojimovics-Komoróczy-Pusztai-Strbik: A zsidó Budapest, 372. oldal). – A szerk.]. Gy. bátyám szintén itt tanult az árvaházban. Kitűnő intézet volt, mind a kettőnket érettségiztettek. A húgom elvégezte a négy polgárit [lásd: polgári iskola], és kereskedelmi szaktanfolyamra [lásd: női kereskedelmi szaktanfolyamok] is járt. Az E. bátyám is négy polgárit végzett, de hogy úgy mondjam – fáj kimondani, mert a testvérem volt –, szellemileg egy kicsit vagy nagyon elmaradt a testvéreitől. Így született, hát istenem. Igaz, hogy nyomorban élt, mert az anyám mellett élt, akkor a húgom is még pici volt. Ők iszonyú sokat nyomorogtak. A húgomnak a férje magas rangú katonatiszt, ezredesként ment nyugdíjba. Két gyerekük született, már felnőttek, egyiküknek már unokái is vannak.

Ez egy alapítványi árvaház volt, a gazdag zsidók – Vida Jenő, Chorin Ferenc és Wolfner [lásd: Wolfner család] – tartották fönt. Ott három igazgatóm volt, a Csajági [Csajági Béla (1856–1937) – izraelita árvaházi igazgató Budapesten. Egy időben alelnöke volt az Országos Izraelita Tanítóegyesületnek. – A szerk.], a Hertzka [János] meg a Fodor Aladár. És a Vida Jenő volt az árvaház elnöke. Ez a Vida Jenő kegyelmes úr volt [Mint a felsőház tagja és gazdasági főtanácsos,

valószínűleg „méltóságos úr” volt, nem kegyelmes úr. Lásd: megszólítások, címzések a két világháború között Magyarországon. – A szerk.], a Magyar Általános Köszénbányának volt az elnöktulajdonosa. Akkor még első osztályú Magyar Érdemkeresztet kapott, a Horthynak a legjobb barátja volt, különben. Volt egy Ágoston Manó, ahhoz szerettünk járni, mert ha vittünk jelentést, mindig egy-két pengőt adott nekünk. A Kispesti Textilgyárnak volt a tulajdonosa [Ágoston Manó a Kispesti Textilgyár Rt. vezérigazgatója volt. A gyárat 1907-ben alapította Popper Hugó, Adolf és Károly. Ágoston az utóbbi veje volt, 1919-ben lépett be a céghez, amelynek fölfejlődése nagyrészt az ő szakértelmének volt köszönhető. – A szerk.]. Nagyon sokra már nem emlékszem. Mi három embernek, az elnökünknek meg a két alelnökünknek vittünk minden nap jelentést. Írtak az árvaház állapotáról. És ezek néha bejártak, pláne a nagyünnepeken ott voltak a templomban [Az árvaház épületében volt templom. – A szerk.]. Nagyon drága templom volt. Elsősorban újévkor [Ros Hásáná] meg Jom Kipurkor fizetni kellett óriási pénzeket a jegy áráért benn a templomban [A hitközségi adóbevételek egyik tétele volt a zsinagógák ülőhelyeinek bérletbe adása. Az árvaház zsinagógájában a nagyünnepek alkalmával fizetett „helypénz” nyilván az árvaház költségvetésének bevételi oldalát szaporította. – A szerk.]. Akkor ezen ott voltak, nagyon előkelő emberek voltak, vallásos emberek. Napi jelentést vittünk, az igazgató írta, és azt el kellett vinni. Odaadták, és tizenhat-tizenhét évesek voltunk körülbelül, minket küldtek el. Mikor a Vida Jenőnek vittünk, akkor az előszoba sarkába kellett ülni, be se lehetett lépni. Az Aréna úton volt egy csodálatos palotája a Vida Jenőnek [Vida Jenőnek a Gellért-hegyen, a Bérc utca 13-15. szám alatt volt a villája. Az Andrássy út Aréna út felőli végén Weiss Manfréd palotája állt. Az Aréna út 102. szám alatt lakott Vida Pál, de nem tudni, hogy ő a rokona volt-e Vida Jenőnek. – A szerk.]

Én az árvaházat nagyon szerettem. Nemcsak azért, mert az akkori viszonyokhoz képest – én nyugodtan elmondhatom –, 1928-tól 1938-ig magasabb színvonalon éltünk, kosztban, lakásban, tisztaságban, mindenben, mint akkor az átlag, és nem is azt mondom, hogy velem egy sorban élő, de még az átlag magyar gyerekeknél is. Én az árvaháznak csak hálás lehetek, mert bár nem volt kitűnő kosztunk, de normális volt, milliók megirigyelhették volna a Horthy világban. Sose maradtunk éhen, és ha kellett még, akkor kértünk repetát. Mert ez egy gazdag árvaház volt. Akkor, hogy úgy mondjam, civil kurázi volt egy ilyen árvaházat eltartani.

Az árvaház épületében volt egy gyönyörű templom [azaz zsinagóga]. És a zsidó nagyünnepeken jeggyel kellett bemenni. Abból tartották fönt, hogy akkor fizetni kellett azért, hogy valaki templomba menjen. Gazdag emberek jártak oda, és a nagyünnepeken eladták a helyeket, gyakorlatilag csak jeggyel lehetett bemenni.

Az árvaházban szigorú vallási nevelést kaptam. Megtartottuk a Pészahot, akkor imádkoztak, és táliban kaptuk a maceszt, és akkor – mert ötvenen ebédeltünk egyszerre –, amikor ötven gyerek egyszerre törte össze, olyan zaj volt, hogy az csuda. Volt egy gyönyörű hangú kántorunk, Kertésznek hívták. Hanukakor ajándékokat kaptunk az árvaházban, azt az adományozók adták. Ha nem kaptunk két kiló csokoládét meg egyebet..., szóval evvel törődtek. Én például kaptam tizenhat éves koromban tiszta elefántcsontból egy madzsong játékot. Azt tudom, hogy ma százezres nagyságrendű pénzt érne, ha meglenne. Szóval, amit az adományozók beadtak, azokat szétszötták. Az árvaházi templomban volt a bár micvó. Már nem tudom az imát kívülről, bár tudtam. Elmondtuk az imát – bár még ma is tudok egypár zsidó imát –, megáldott minket a rabbink, és aztán volt egy szép bár micvói ebéd. Minden bár micvós gyereknek adtak egy kis zsebórát. Akkor pár pengőbe került az egész, de azt adtak. Én is sokáig hordtam.

Egyszer kaptam ki az árvaház rabbijától, akit Schmelczer Izsáknak hívtak, soha nem fogom elfelejteni [*Schmelczer Izsák 1885-ben született Péterrévén. Az Országos Rabbiképző Intézetben tanult, és 1916-ban avatták rabbivá. A Pesti Izraelita Hitközség tanára és a fiú árvaház zsinagógájának rabbija volt. – A szerk.*]. Jom Kipurkor egész nap a templomban voltunk, de délben volt egy egy- vagy kétórás szünet, és kimentünk a Városligetbe, és én ott Jom Kipurkor fedetlen fővel szalonnát ettem kenyérrel [*Ez vallásos zsidók számára háromszorosan is tiltott. Egyrészt Jom Kipurkor 25 órás böjt van, még vizet sem szabad inni. Másrészt enni csak fedett fővel, a megfelelő áldások elmondása után szabad. Harmadrészt szalonnát vallásos zsidó nem ehet, mert a disznó nem kóser állat. – A szerk.*]. És a Schmelczer Izsák meglátta. Nagyon szeretett, de akkor kaptam tőle egy nagy pofont. Én elég jól ismerem a zsidó vallást, és a Tórának az első szakaszát ma is el tudnám mondani, de nem érdekel a vallás. Meghallottam és megtanultam. Én sokat tanultam a vallásból, vallásfilozófiát is tanultam, de nem voltam vallásos soha, mióta az eszemet tudom, materialista voltam.

Én minden tantárgyat szerettem. Történelmet, a földrajzot nagyon szerettem, és a magyar irodalom a mindenem volt. Például az árvaházban kettőtől fél hatig szilencium volt, tehát akkor tanulási idő volt. Én az iskolai feladatomat negyedóra alatt elintéztam, és akkor elővettem Courths-Mahlert [*Hedwig Courths-Mahler (1867–1950) – német író, a szórakoztató irodalom világszerte elismert művelője, több mint 200 regényt írt. – A szerk.*], Verne Gyulát, és úgy olvastam tizennégy éves koromban, akárcsak Dosztojevszkijt vagy Shakespeare-t. Szóval én nem válogattam, mindent olvastam. Nincs Jókainak olyan regénye, amit én ki nem olvastam. Volt az árvaháznak nagy könyvtára. Szóval én az árvaháznak köszönhetem az életemet, mert biztos, hogy éhen haltam volna, vagy nem tudtam volna tanulni. Lehet, hogy egy elemi iskolát elvégezhettem volna, de tanulni nem tudtam volna, az biztos.

A polgári iskola a Bethlen utcában volt – az is egy zsidó hitközségi épület volt –, a felső kereskedelmi [lásd: kereskedelmi iskolák] pedig az Izabella utcában, ma is megvan még, csak ma felsőfokú technikum vagy hogy hívják. Oda jártunk, oda mehettünk, de különben, ha az anyámat meg akartam látogatni, akkor külön igazgatói engedély kellett hozzá. Szóval fegyelem volt. Másképp nem is lehetett volna százötven gyerekkel, pláne kamaszodó gyerekkel, és összesen három felügyelő vigyázott ránk. Szóval ott rendnek kellett lenni. Cipővizit volt, fogvizit, mosdászvizit, szóval ilyenek voltak. Reggel hatkor fölkelünk, megmosakodtunk, megfürödtünk, közösen megreggeliztünk. Amíg elemi iskolába jártunk, addig bent volt az árvaházban az iskola, aztán polgáriba a Bethlen utcába. Aztán hazamentünk, aztán ebéd volt, aztán kettőtől fél hatig szilencium volt, aztán eltelt az idő. Aztán mikor már harmadik-negyedikbe jártam, akkor már civilek is jártak, sok gyerekkel átvettem a leckét, akkor már az árvaházból kiengedtek. Mert onnan kimenni sem volt szabad, de tizenhat-tizenhét éves koromban vagy tizennyolc éves koromban már kiengedtek. Mert az úgy volt, hogy jöttek be, adtak valami adományt az árvaháznak, és az igazgató azt mondta, jó, menjen át a Damjanich utcába tanítani. Én tanítottam, jó tanuló voltam. Az osztálytársaim közül elengedtek a Damjanich utcába, a környékre, és tanítottam. Kaptam egy kis pótkaját meg egypár fillér zsebpénzt. De tanítottam, nem árvaházi gyereket, hanem civil gyerekek voltak.

Az árvaháznak volt egy gyönyörű, tizenhat holdas nyaralója Tahiban. Tahi Tótfaluval szemben van. Egy Koltai nevű, valamikor milliomos ember a villáját az árvaházra hagyta Tahin, fönt a hegyoldalon. Minden nyáron ott nyaraltunk két és fél hónapot. Azt soha nem fogom elfelejteni. Az

egy gyönyörű dolog volt. Az egyetlen sport, amit úztem, úszni szerettem, de kis fauszodánk volt, volt benne kismedence meg nagymedence, de a nagymedence is idáig ért, és tíz vagy tizenkét méter hosszú volt. Én a szabad Dunát választottam, és ott tanultam úszni. És én azért kaptam a verést folyton az igazgatómtól, mert a szabad Dunában leúsztam egészen Leányfaluig, néha Szentendrét is, már tizenöt éves koromban. Jó úszó voltam. Ez a büszkeségem, hogy tizenhat éves koromban árvaházi gyerek létemre ötven- és százméteres mellúszásban korcsoportos magyar bajnok voltam.

Együtt nevelkedtünk a bátyámmal. Ő három évvel feljebb járt iskolába. Mind a ketten érettségiztünk az árvaházban, ami nagy szó volt akkor, mert a négy polgárit tizenketten végeztük el, abból ketten mentünk tovább felső kereskedelmibe. Azért jártak tovább az árvaházban, mert csak a jeles tanulókat jártatták – én jeles tanuló voltam –, mert akkor voltunk tandíjmentesek, mert az állami iskola volt. A bátyáménál is ketten mentek el, ő is érettségizett. Ő a Kertész utcai felső kereskedelmi iskolába járt, én az Izabella utcai báró Wesselényi Miklós felső kereskedelmi iskolában érettségiztem. Ő 1935-ben, én meg 1938-ban. Leérettségiztem 1938. június huszadikán, pont a tizennyolcadik születésnapomon, és július elsejével életbe lépett az első számú zsidótörvény [Az első zsidótörvény (1938:XV. tc.) 1938. május 29-én lépett hatályba. Lásd: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. Ezt kaptam érettségi ajándéknak.

Az első zsidótörvény, hogy úgy mondjam, még enyhe volt, mert csak az a korlát volt, hogy a frissen érettségizettek nem mehettek el tisztviselői pályára. Akik ott voltak, azok akkor még ott maradtak egészen a második, aztán a harmadik zsidótörvényig. De újakat nem vehettek föl. Az első zsidótörvény ezt tartalmazta, hogy zsidók csak fizikai munkára mehetnek, szellemi foglalkozásuk nem lehetnek. Ezt 1938. július elsején hozták, pontosan akkor, mikor kikerültem az árvaházból [A parlament 1938 márciusában fogadta el az 1938: XV. törvényt „A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” címmel. Az ún. „első zsidótörvény” az értelmiségi pályákon és a szabadfoglalkozásokban (sajtó, színművészet, filmművészet) 20%-ban maximálta a zsidók részvételi arányát. – A szerk.]. És akkor kimentem a Pannónia Bőrgyárba a legkoszosabb trógermunkára, oda fölvetek. A dúsgazdag Bán család volt a tulajdonosa. Az Aschner Lipót volt az Egyesült Izzónak a vezérigazgatója. Csupa zsidó gyárak. Akkor még lehetett. Aztán jött a második meg a harmadik zsidótörvény, ami megakadályozta ezt. Sok zsidó tanárt ismertem, sok történészt ismertem, aki zsidó volt, de 1938 után már nem volt.

A Pannónia a panofixet [A juh bundájából készült szőrme. – A szerk.] gyártotta. Álarcban dolgoztunk, mert a panofixet csináltuk, amit formaldehiddel kezeltek, és az rendkívül mérgező volt. Újpesten laktam albérletben egy Pónisné nevű néninél. Kerestem körülbelül hatvan pengőt egy hónapban, és abból harminc pengőt az albérletemre fizettem. Aztán otthagytam a Pannónia Bőrgyárat, és elmentem 1940-ben kerékpáros kifutónak egy Barta és Társa nevű rádiókereskedő céghez. A Bethlen utcában volt. Volt egy ötvenkilós kerékpárom, arra rátettek két köteg Bergmancsövet [10-12 mm átmérőjű, pl. elektromos kábelek vezetékelésére használt védőcső. – A szerk.], egy hátizsákkal két néprádiót [Az 1939/40-ben elindult ún. néprádió-akció során fejlesztett ki négy nagy európai elektronikai cég, a Telefunken, a Standard, a Philips és a magyar Orion Villamossági Rt. egy olcsó rádiókészülék-típust, a néprádiót. – A szerk.], aztán azt vittem ki.

Akkor még ott, a Pannónia Bőrgyárban nem volt antiszemitizmus, az egy zsidó gyár volt. De az 1940-es évek elején már komoly antiszemitizmus volt. És még egyet akarok mondani: a Horthy

uralom, dacára annak, hogy a legjobb barátai a milliárdos, gazdag zsidók voltak, következetes tervszerűséggel idézte elő a Szálasi uralmat. A Szálasi világban már nyílt antiszemitizmus volt. De a háború elején is. Én már huszonegy éves koromban is tanítottam gyerekeket, különösen elemista gyerekeket. És egy nagyon befolyásos, keresztény család azt mondta nekem, hogy „térj át a keresztény vallásra, és én megmentelek mindentől, mert nagyon sok csúnya dolog vár rátok”. Nem tudom már, milyen bácsinak hívták, de mondtam neki, hogyha ezen múlik, hogy én egy zsidó ágyba születtem, vagy zsidó vallásba születtem, akkor azt én vállalom, de én nem tudom, hogy mi az, hogy más vallást választani. Azt mondja: „Te jobban ismered a Bibliát, mint én, vagy az Új Testamentumot.” Mondom, „ismerem, mert olvasom, de nem, nem”. Eszembe se jutott, soha. De nem tudom, hogy alakult volna az életem. Újpesten bejöttek hozzám, és tanítottam őket írni-olvasni, számolni. Én nagyon szerettem tanítani. A szomszéd gyerekeket tanítottam, a házinéni, akinél laktam, szólt a szomszédoknak, hogy nálam egy nagyon okos fiatalember lakik, így aztán átjöttek hozzám a szomszéd gyerekek.

Négy évet töltöttem a legkeményebb munkaszolgálatban 1941-től 45-ig. Sok helyen voltam munkaszolgálatos, nagyon sok helyen. Aztán 1944-ben elvittek engem Mauthausenbe. Amikor munkaszolgálatos voltam, sárga szalagot kellett viselnünk. Katonaruhában voltunk, de sárga karszalagot kellett viselni akkor már *[A honvédelmi minisztérium csak 1942 márciusában adott ki rendeletet arról, hogy a zsidó munkaszolgálatosoknak a saját polgári ruházatukat kell viselni, és erre sárga karszalagot kell varrni, de sok alakulatnál már 1941 végétől elvették a zsidóktól az egyenruhát. 1942 tavaszáig nem volt általános a sárga karszalag viselése sem, de a parancsnoktól függően sok alakulatnál ezt is bevezették (R. L. Braham: A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, Budapest, 2003, 31. oldal). – A szerk.]* Erdélyben voltam, a Felvidéken voltam. Építettük a szeretfalvai-dédai vasutat, mikor a magyarok illegálisan bevonultak Csehszlovákiába [lásd: első bécsi döntés], Romániába [lásd: második bécsi döntés] *[A 48 kilométeres Déda-Szeretfalva vasútvonalszakasz 1941 áprilisa és 1942 novembere között épült, a cél Székelyföld összekötése az ország vasúti hálózatával. „Hallatlan mennyiségű földmunkát kellett elvégezni, hegyeket, dombokat áthidalni, patakokat elterelni. Csúszós agyagtalajon, homokrétegeken a 20 méter mély bevágásokat 20 méter körüli feltöltések követték, mindezt zömében kézi munkával, hisz alig volt egy-két markológép. A szállítás eszköze a talicska, a lovas kordé, esetleg az ideiglenes kisvasút, csillékkal. A Kereskedelemügyi Minisztérium tájékoztatója szerint 27 ezer munkás dolgozott állandóan, köztük 8500 kubikos, 12 ezer napszámos, 1941 ősztől 2700 munkaszolgálatos katona.” Két alagútja közül az egyik (538 méteres magasságban) a maga 930 méteres hosszával akkor az ország leghosszabb alagútja volt, a kis alagút 496 méter hosszú (Szász Zoltán: Az utolsó magyar nagyvasút Székelyföldön, 1941–42, www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b1001/02-08-04Szasz.html). Déda Maros-Torda vm.-ben lévő kisközség volt, Szeretfalva pedig Beszterce-Naszód vm.-i kisközség. Trianon után mindkettő Romániához került, majd a második bécsi döntéssel átmenetileg visszakerültek Magyarországhoz. – A szerk.]* Aztán repülőtereket építettünk, méghozzá szerte az országban. Voltam a visszacsatolt Felvidéken is, de már nem tudom, hol. Emlékszem, a Dédánál ott úgy hulltak az emberek, mint a legyek. Mert télen harmincfokos hidegben építettük a vasutat. Szerbiában is voltam. Amíg lehetett levelezni, addig tudtam írni haza. Magyarországról még lehetett levelet írni, de Ausztriából vagy Mauthausenből már nem lehetett levelezni. Dédáról hazajöttem, akkor még volt egy ilyen rendelet – azért ebben egy picit humánus volt, hogy ahol hárman vannak fiúk bevonulva, és beteg édesanyjuk van, ott az egyiknek, a legfiatalabbnak adtak mindig két-három hónap leszerelést. Én

hazajöttem, majdnem gyalog Erdélyből, de akkor már éreztem, hogy nagyon beteg vagyok. Kicsit vonaton, ütközőn ülve meg gyalog jöttünk, mert ott nem volt rendes vonatközlekedés. Egészen Nagyváradig gyalog kellett menni. És éreztem, hogy beteg vagyok. Rosszul lettem, akkor kihívták a mentőket, negyven-negyvenkét fokos lázam volt, elvesztettem az eszméletemet. Nem tudták, mi bajom. Végre egy fiatal orvos azt mondta benn a kórházban – a Zsidókórházba vittek be –, azt mondta, hogy ennek a gyerekek hastífusza van. Egy fiatal orvos volt, összecsapta a kezét, engem átszállítottak a Szent László Kórházba, a fertőző kórházba, és három napig feküdtem eszméletlenül. Oda szigorúan nehéz volt bejutni a fertőző betegekhez, de az anyám meg a húgom, azok állandó belépőt kaptak, és azt mondták, hogy ezt nem éli végig. És háromnapi eszméletlenség után magamhoz értem, lassan-lassan. Azt mondta az anyámnak az orvos, hogy ő még ilyet nem látott. Aztán 1945-ben meg úgy jöttem haza, hogy flekktífuszom volt. Akkor is negyven kiló lehettem, de mindegy.

1944 májusában vagy júniusában kerültem Mauthausenbe. Mauthausenbe elmentünk, azt hiszem, hatvanezren, és körülbelül hatezer ember jött haza. Ha én elmondhatom, hogy Mauthausenben én evvel a két kezemmel hány ezer éhen halt vagy agyonlőtt embert dobtam be a gödörbe, az fantasztikus. Behozták szekéren az útközben éhen halt vagy agyonlőtt embereket, és azt kellett bedobni a közös sírba. Egyet elmesélek. Én akkor negyven kiló körül voltam, és kiadta a parancsot az egyik SS, mit tudom én, szakaszvezető, hogy „*sechs man*”, és akkor hat embernek ugrani kellett. És ott az volt a szokás, hogy akik temettek, azokat belőtték a sírba. És így fölemelte a géppisztolyát, és én a gyönyörű német tudásommal megszólaltam, hogy „Sturmführer [német: 'századparancsnok'], Herr Sturmführer, mi nem evvel a csoporttal jöttünk, mi egészségesek vagyunk, mi dolgozni akarunk Németországért és a Führerért”. Én láttam annak a vadállatnak az arcát, hogy ilyen szituációban én meg mertem szólalni. Még tartotta a géppisztolyát. „Na los, futás be a barakkba!” De véresek voltunk, mert véresek voltak a hullák, és én még megfordultam, hogy utaljon ki egy kis vizet, hogy megmosakodjunk. Szóval nem volt egy könnyű dolog. Nem kívánom senkinek sem.

Engem Günskirchenben ért a felszabadulás. Mert mikor már veszélyeztetve volt Mauthausen, onnan ötven kilométerre, Günskirchenbe vittek. Amikor az amerikaiak felszabadították Günskirchent, ott látták azt a pár száz életben lévő embert, én harmincöt kiló voltam, és egyszerűen nem tudtak mit adni enni. És valamit találtak, valami főzelékfélét vagy húsfélét, és azt adták az embereknek. Ezek nekiálltak, és ahogy leért a gyomrukba, egy bukfenc, és úgy haltak meg. Mert harminckilós vagy negyvenkilós kiéhezett embereknek nem szabad nehéz ételeket adni, hanem órákig kell, vagy mit, hónapokig kell gyógykezelni. Szerencsére énnekem nem volt étvágyam, mert már flekktífuszom volt [*A flekktífusz vagy kiütéses tífusz – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.*], úgyhogy nem volt étvágyam, és nem ettem. Aztán egy őrségi kórházba kerültem, ott éltem át a flekktífuszt. De ott már pépes ételeket adtak. Ott találtak, nem tudom én, csonttá fogyott, képzeljen el engem, aki nyolcvan kiló körül voltam, és harmincöt kiló voltam. És éheztünk. Az amerikaiak nem is tudták, hogy ott koncentrációs tábor van. És a saját készletükből adtak szardíniát kenyérrel. Én soha életemben semmiféle halat, semmiféle formában nem ettem, a szardíniát feltörték, két kis szeletke jutott, azt elcseréltem két cigarettára. Soha nem ettem halat egész életemben.

Az amerikai hadsereg, akikkel fölszabadultunk, és tudtunk valamit gagyogni, hívtak, hogy maradjak kint Ausztriában, könyörögtek, hogy elvisznek Németországba, vagy nem tudom, hova, tanulhatok,

járhatok egyetemre, megtanulom a nyelvet. „Ne menj haza, romokban áll egész Magyarország.” Mondom, nem, én haza akarok menni, ott él az anyám, ott élnek a testvéreim, bár nem tudom, mi van velük. Fölajánlottak mindent, hogy akár Párizsba, akár Londonba mehetek egyetemre, és bepótolom azt a pár évet, ami emiatt elmaradt. És azt mondtam, hogy köszönöm szépen, én haza akarok menni. Az amerikai parancsnokságon segítetttem, akkor elég jól beszéltem németül.

Sopronig elhoztak valahogy vonattal, és Soprontól Pestig gyalogoltam, három héten keresztül. És nem tudtam, boldogult anyámmal mi van. A Nyugatitól nem tudtam eljutni [Pestszent]Erzsébetre az anyámhoz. Azt tudtam, hogy az egyik unokatestvérem családja, az I. néni fia megvan. Gondoltam, ők túléltek, mert ezeknek is sok keresztény rokonuk van; nem tudtam, de gondoltam. Ők itt, az Akácfa utcában laktak, oda fölmentem. És egy este tíz órakor odaértem, becsöngettem, és néztek: „Hát te ki vagy?” És megmondtam a nevem. „Te jó Isten, és te ilyenkor az utcán vagy?!” Ezt mondták 1945 augusztusában. Olyan állapotok voltak, nem lehetett az utcán lenni [1945–1948 között *Budapesten hírhedten rossz volt a közbiztonság, különösen a város budai oldalán. Egymást érték a rablótámadások, az ún. utcai vetkőztetések. – A szerk.*]. Nem azt mondta, hogy „sok év után hazajöttél, és így nézel ki”, hanem, hogy „te ilyenkor az utcán vagy!?”. Az I. néni fiának a felesége egy angyal volt, neki köszönhetem az életem. Ott lakhattam náluk egy ideig, mert amikor meglátta, hogy negyven kiló sem vagyok, ott marasztalt, ő táplált fel hatvankilósra.

Borzalmas volt akkor Pest, egyszerűen rablások, fosztogatások, nyolc óra után kihalt a város. Tiszta romhalmaz volt, veszélyes volt. Naponta megöltek embereket az utcán, egy darab kenyérért, öt pengőért vagy nem tudom, mennyi pengőért. Aztán két év múlva már millió-billió pengőben számoltunk [lásd: millpengős korszak]. Az volt szerintem a világnak a legnagyobb csodája, mert 1945-ben, mikor én hazajöttem, júniusban vagy júliusban, szörnyű volt ez a Pest. Nem volt egy ház, ami ne kapott volna bombatámadást. És két év múlva egy ragyogó világváros lett.

Anyám gettóban volt [lásd: budapesti gettó], valahogy túlélte. Nem tudom, hogyan, nem sokat mesélt róla, de túlélte. Az egyik nővére, aki keresztényhez ment férjhez, néha segítette, vitt neki ennivalót, azt tudom.

Mind a két bátyám a Don-kanyarban volt. E.-t agyonlőtték a Don-kanyarban magyar katonák. Ő volt a század bohóca. Nem mosakodott, szóval elhagyta magát. Lelkileg megtört, és aki lelkileg megtörik, hát ez van. Gy. túlélte a szovjet ellentámadást, és kilenc telet töltött Szibériában [lásd: zsidók szovjet hadifogságban]. Elvitték [a szovjetek], mert azt hitték, hogy katona. És hazajött lefagyott lábakkal, úgyhogy le kellett vágni a lábfejét, azért halt meg ilyen fiatalon, pedig egy nagyon nagy tudású gyerek volt. Gy. bátyám az építésügyi minisztériumban dolgozott. Hites könyvszakértő volt, mégpedig az ország egyik legjobb könyvszakértője. Meg is volt a vizsgája. Neki nincsenek gyerekei. A húgomnak van két gyereke, azok már felnőttek, az egyik már ötvenéves korában nagypapa, és a „kislány” negyvennyolc éves, az meg tanárnő. Ő is különféle vállalatoknál dolgozott, de már rég nyugdíjas A férje vezérkari tiszt volt, őrnagy, alezredesi rangban ment nyugdíjba, az most nyolcvankét éves. A húgom öt éve ágyban fekvő beteg, mert ő Auschwitzban volt, és úgy jött haza. Ma is megvan a karján a szám [Az *auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban, négy-, öt- vagy hatjegyű számot és esetleg betűjelet is tetováltak, s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben. – A szerk.*].

[Pest]Erzsébeten laktunk, mikor a bátyám is hazajött a fogságból, akkor [Pest]Erzsébetre mentünk, a Derzsi utca 20-ba. Ott már viszonylag két szobánk volt, odaköltöztünk. Ott lakott szegény anyám egészen a haláláig.

A háború után visszamentem a Barta és Társa nevű rádiókereskedő céghez. Ott továbbra is kerékpáros kifutó voltam egy évig. Az árvaházi gyerekek akkor még találkoztak, én például együtt nevelkedtem az Aczél Györggyel [lásd: Aczél György] – akkor Appel Henriknek hívták, három évvel volt idősebb, mint én –, ugyanabban az árvaházban nevelkedett. Ahogy az Aczélból valaki lett, elfelejtette azt, hogy árvaházi növendék volt. De amíg kis állásban volt, egy nagyon okos fiú volt. Tudniillik volt árvaházi növendékeknek volt egy egyesülete, és két vagy három hónapban egyszer összegyűltünk valami kis kávéházban vagy vendéglőben, és ott beszélgettünk. 1947-ig vagy 48-ig az Aczél Gyuri is mindig megjelent.

1945-ben az elsők között léptem be a Magyar Kommunista Pártba. Nem gondolkoztam, mert láttam, hogy milyen viszonyok vannak, és mondták, hogy megalakult a Magyar Kommunista Párt Rákosi Mátyás vezetésével. Én Rákosiról nagyon sokat hallottam a háború alatt, és azt mondtam, hogy ebbe a pártba belépek. És ahogy hazajöttem – akkor [Pest]Erzsébeten laktunk –, rögtön a [pest]erzsébeti pártszervezetbe beléptem. Én nagyon sokat dolgoztam a pártért, nem szégyellem, még a Rákosi korszakban, a Magyar Kommunista Pártért is nagyon sokat dolgoztam. Mi tényleg jobbat akartunk.

1947–48-ban hirtelen nem tudtam elhelyezkedni. Vissza akartam menni a Pannónia Bőrgyárba, de oda nem vettek vissza, mert azt mondták, nem kell, mert tudták, hogy én egy jelesen érettségizett vagyok, és akkor meg már nem vehettek föl trógermunkásnak. Aztán én nagyon sok helyen dolgoztam. 1948-ban bekerültem a szakszervezetbe, a Jókai utca 6-ban van a Kereskedelmi és Pénzügyi Dolgozók Szakszervezete. A szakszervezetbe úgy kerültem, hogy nagyon sok pártmunkát végeztem 1945 után, és így jöttünk össze. Mi alapítottuk meg az OTP-t, illetve nem a szakmai részét, hanem a személyi állományát mi biztosítottuk. Én a szakszervezet káderosztályán dolgoztam, és nagyon szerettek engem az OTP-ben. A háború után – nekem nagyon sok ismerősöm volt – kerestek a káderosztályra valakit, és oda felvettek. A helyettes vezetőjét annak a részlegnek ismertem.

1952-től az Építésügyi Minisztériumban dolgoztam, illetve annak volt egy kihelyezett beruházási vállalata, de a minisztérium közvetlen irányítása alatt voltunk. Én a nagyberuházásoknak voltam a közgazdasági-pénzügyi vezetője. Cementgyárakat építettünk, panelgyárakat építettünk. Alsózsolcai Épületelemgyár, Győri Cementgyár, ezt mind mi építettük, és betonpaneleket gyártottunk panelházakhoz. És még részt vettem a váci cementgyár építésében. Ezt tizenöt évig csináltam. És nem épült fel egymillió lakás, amit meghirdettünk, csak nyolcszáz-ötvenezer panellakás épült fel.

Egyszer behívott az építésügyi miniszter személyesen engem, és följánlott nekem egy miniszterhelyettesi posztot. És azt mondtam neki, hogy „Miniszter elvtárs, engedje meg, hogy nemet mondjak. Én olyan jól érzem magam a beruházáson. Már én szeretem látni azt, amikor a kezem munkája is benne van, épülnek a gyárak”. Azt mondta, „Kérlek, el van intézve”. Én sosem vágytam arra, hogy vezető legyek. Pedig mikor a két egyetemet letettem, lehettem volna. Akkor nagyon hívtak mindenhova, de nem érdekelt engem. Én tanítani szerettem, tanulni szerettem, olvasni szerettem.

Negyvenéves fejjel kezdtem újra tanulni. 1967-ben végeztem el a közgazdasági egyetemet, egy évet kihagytam, és ötvenkét éves koromban végeztem az ELTE-n, summa cum laude diplomával. Tanár szakon végeztem, magyar-történelem-földrajzot, de sose tanítottam. De olyan volt, hogy meghívtak – főképp közgazdaságtanból – egy-egy egyetemre előadást tartani. És harminc évig a legkülönbözőbb gyáraknál, vállalatoknál tartottam szemináriumot [*A szeminárium sajátos oktatási forma, ill. kommunikációs alkalom volt a szocializmus évtizedeiben a pártvezetés különböző szintjei és a „dolgozók” között. A munkahelyeken szervezték, többnyire munkaidő után, a részvétel – főleg a diktatúra keményebb éveiben – nemcsak ajánlatos volt, hanem kötelező is. Szerveztek szemináriumot a párttagok ideológiai továbbképzése céljával, értelemszerűen a párttagoknak (és nem csak a részvétel volt kötelező, hanem a megadott brosúrairodalom ismerete is); de szerveztek szemináriumot aktuális (kül- és bel)politikai kérdésekben való eligazításra – az ilyen szemináriumokon illett részt venniük a nem párttagoknak is. – A szerk.]. Akkor marxista közgazdaságtan volt, és megbeszéltük, mi az a tőke, a munka, az osztályharc.*

A Kádár-korszakban – akkor már közgazdász voltam – tudtam, hogy az országgal komoly gazdasági bajok annak. Tudtam, hogy az ország tőkés országok hiteleiből tartja fent magát. Tudtam, hogy a magyar-szovjet kapcsolat nem egyenrangú kapcsolat, de azt láttam, hogy minden ember dolgozik. És nekem nem volt jó véleményem az [ország] gazdaságáról, de azt mondtam, hogy az ország át fogja ezt vészelní. Abból indultam ki, hogy láttam 1945 őszén Budapestet, és láttam 1949 tavaszán Budapestet. És azt mondtam, hogyha ez az ország három év alatt így föl tudta a várost, az egészet építeni, akkor olyan óriási gyárak épültek, hogy előbb-utóbb meg kell hogy változzon a gazdasági helyzet. Azt tudtam, hogy Magyarország nem a saját bevételeiből él, mint ahogy sajnos ma sem abból él.

Én materialista vagyok, nem tartottam soha semmilyen ünnepet. Az árvaházban megtartottuk az ünnepeket, de utána már nem. Semmilyen ünnepet nem tartottunk a feleségemmel. A május elsejét, azt ünnepeltük. Én voltam, nagyon sokszor voltam [*május elsejei felvonuláson*]. Megmondom őszintén, félig-meddig kötelező is volt a párttagok számára, de én szerettem az embereket. Mindig a vállalattal együtt mentem. Mindenki a saját vállalatával, én is. A gyerekem az iskolával. Nagyon szép volt a május elseje mindig. Egész zászlódíszben a város, kivonultunk a millenniumi emlékműhöz, aztán beültünk egy presszóba, olyan vidáman mulattunk. Május elseje az egy örömnépe, ugye. Mindig megünnepeltük. De azt nem csak a párttagok ünnepelték. Úgy hívták, a munka ünnepe, és minden munkás megünnepelte. Azt meg kell mondanom azért, hogy azt számon tartották, hogy ki ment el és ki nem. Félig-meddig kötelező volt. Mondjuk azt, hogy háromnegyedig kötelező volt. Elég fura volt.

Én az MKP-ben hogy úgy mondjam, liberális elveket vallottam. Én Hegelen, Kanton és Marxon nevelkedtem, azt tanultam, és énnekem nagyon sok dolog nem tetszett. Meg is mondtam. Én nagyon visszautasítottam azt, aki hülyeséget mondott, mert akkor nagyon primitív párttitkárok voltak. Négy elemivel lehetett valaki párttitkár, és elkezdte nekem magyarázni a marxizmust. Nekem rendkívül sok pártfegyelmim is volt éppen azért, mert én nagyon szabad szájú voltam. Például csak egyet mondok el: volt egy közgazdász kolléganőm, ugyanannyi idős volt, mint én. Nagyon értelmes nő volt. És mellettünk volt egy presszó. Oda lementünk meginni egy-egy kávé. Volt egy párttitkárunk, akinek a felesége akkor állapotos volt. És egy taggyűlésen fölvetette, hogy én meg ez a nő, ezek között valami kapcsolat van. Erre én fölálltam a taggyűlésen, és azt mondtam, hogyha az elvtárs meg a felesége között ilyen kapcsolat lenne, mint én meg a Klárka

között, akkor a felesége ma nem lenne állapotos! Olyan röhögés volt a taggyűlésen.

Énnekem soha nem változott a politikai meggyőződése. 1956-ban [lásd: 1956-os forradalom] kicsit bajban voltam, de nem féltettem magam. Rohadt kommunistáztak abban a házban a Margit körúton, ahol laktunk. Az egy hatalmas ház volt, és azok az emberek, akik verték a mellüket, hogy éljen Sztálin, meg éljen Rákosi, később rohadt kommunistáztak, és én azt mondtam, hogy jó, én rohadt kommunista vagyok. A munkahelyemen nem volt olyan nagy balhé. Én 1956-ban a Könnyűipari Ellátó Vállalatnál dolgoztam, és ott nagyon sok rohadt melós volt, és éppen evvel a kolléganőmmel együtt ki akartak minket nyírni. Találtunk egy listát véletlenül, nem tudom, hogy került a párttitkár kezébe, és azon rajta volt a párttagoknak a névsora. Mellé pirossal megkarikázva az, akit kinyírunk. Ötvenhatban végig dolgoztunk. Aztán aki hőbörgött, azt elküldtük. Nem tudta igazolni a munkából való távollétét, és szépen kiadtuk a munkakönyvét, hogy menjen a francba. A Rákóczi út közepén voltunk, az Uránia mozival szemben, de ott nem volt semmi kilengés. Ezek gondolták, hogy lesz, sokat loptak, raktárakból loptak anyagokat, de nagyobb balhé nem volt.

Mikor a Kommunista Pártból lett Magyar Dolgozók Pártja, aztán MSZMP lett, én végig voltam, de mindig a jó irányba mentem.

Hallom, hogy másnak volt konfliktusa amiatt, hogy a pártban zsidóztak, de nekem nem volt. Talán éppen azért, mert tudták rólam, hogy én egy hithű materialista vagyok. A házban, ahol laktam, zsidóztak eleget, de a pártban nem. Talán azért, mert tudták, hogy mi volt az én sorsom, vagy másért nem, nem tudom. Azért kaptam egy-két megjegyzést, hogy zsidó. Egyet tudni kell. Magyarországon 1944-ben, mikor Szálasi átvette a hatalmat [lásd: nyilas hatalomátvétel], akkor pár nap alatt vagy pár hét alatt egymillió nyilaskeresztes párttag volt. Mikor megalakult a háború után a Magyar Kommunista Párt, akkor ott is napok alatt egymillió párttag lett. Ennek a fele onnan jött át. Taxival. Volt egy esetem, valaki elkezdett engem zsidózni: „Mit akarsz, te rohadt zsidó, még a Miatyánkot se tudod!” [A *Miatyánk (Pater noster)* – az összes keresztény felekezet leghiszteibb imája. Az Újszövetség szerint maga Jézus tanította meg rá az apostolokat. Szerepel – bár némileg más-más formában – Máté és Lukács evangéliumában egyaránt. – A szerk.]. De egy kicsit részeg társaság volt, valamilyen ünnepélyünk volt a vállalatnál, elmentünk utána valami vendéglőbe, és a vállalatnál dolgozó melósok is ott voltak, leitták magukat ottan. Mondtam nekik, hogy – én magyarul nem tudom, de franciául el tudom mondani. „Micsoda?” És elkezdtem nekik – franciául! Néztek! Hát francia nyelvet tanultam, mert tetszett nekem a Miatyánk franciául. Elhallgatott, úgy elszégyellte magát. „De magyarul nem tudod!” „Nyugodj meg, magyarul is tudom!”, elmondtam magyarul is. Utána olyan tekintélyem lett!

A feleségemmel a háború után ismerkedtem meg egy táncmulatságon, 1949-ben. Most voltunk [2004.], június huszonhatodikán ötvenöt éves házasságunk. Biztos, hogy szerepet játszott a házasságunkban, hogy ő zsidó. Én nem tudtam volna egy keresztény nővel elképzelni egy kapcsolatot, pedig semmi közöm nem volt a valláshoz. Mikor a feleségemet megismertem, még élt az apja is, anyja is. Egy kicsi lakásban laktak a Dembinszky utcában. Én nem sokat voltam ott. A feleségem szüleit nagyon szerettem. A feleségemnek az édesapja fodrászmester volt, az anyja a háztartást vezette, volt egy nővére, aki meghalt, szegény, meg egy öccse, az is meghalt, szegény. Az öccse egy országos hírvíztudós jogász volt. A nővérét J.-nak hívták. Ő egész életében, tizenhat éves korától az Orion Rádiógyárban dolgozott, Kőbányán. Később aztán ott főkönyvelő-helyettes lett, majd főkönyvelő. A feleségemnek érettségije van, de tanult gyorsírni és könyvelni is. Nagyon

keresett szakma volt az akkor. Huszonhat évig dolgozott ugyanazon a munkahelyen, személyzeti vezető [lásd: „személyzetis”] volt, ma úgy hívnák, humán menedzser.

Amikor megismertem a feleségemet, akkor még néha pénteken gyújtottak gyertyát [lásd: gyertyagyújtás; szombat], de se a feleségem, se a nővére már nem volt vallásilag nevelt. Az anyja még vallásos családból származott. Nagyon vallásosak voltak, tartották az ünnepeket. Nem voltak ortodoxok, de tartották az ünnepeket.

A feleségem családjában az volt az elv, hogy amíg a nővér nem megy férjhez, addig a kisebbiknek nem lehet udvarlója. Ennek ellenére udvaroltam a feleségemnek. Találkoztunk, aztán eljártunk, presszóba szerettünk járni.

Amikor összeházasodtunk, akkor költöztünk a Margit körútra egy kis egyszobás garzonlakásba. 1949-ben volt az esküvőnk, és akkor a feleségem munkahelyi összeköttetései miatt kiutalták ezt a kis egyszobás garzonlakást, szemben a Május 1. mozival. És amikor megszületett a gyerekünk, akkor kaptunk a Vörösvári úton egy egyszobás lakást. És aztán átköltöztünk ide, a Kiscelli utcába, elcseréltük. Ez már három szobás. Ezt a lakást a rendszerváltás után meg kellett venni.

A feleségem munkahelye egy nagyon kedves vállalat volt. Összejártunk sokat a kollégáival.

A gyerekünk a Rákóczi gimnáziumba járt, az ott van a Rózsadomb elején, nagyon előkelő. Az osztályfőnök latinszakos tanár volt. Akkor megtiltották a latin tanítását [*A latin nyelv oktatása 1945 után sem volt soha betiltva. – A szerk.*]. És ötvenéves korában átképezte magát földrajz-történelem szakos tanárrá. Akkor az volt a divat, hogy harmadik gimnáziumban minden osztályban felkértek valakit, hogy tartson pártórát. És én azt mondtam nekik: „Gyerekek, én soha nem fogok a pártról beszélni, beszéljenek a szüleitek. De kérem, amit kérdeztek, azt megbeszéljük.”

Sokat üdültünk együtt a családdal. Szakszervezeti beutalókat [lásd: SZOT-beutaló] kaptam a régi szakszervezeti ismeretségem alapján. Volt a szakszervezetnek egy üdülési főosztálya, és ők utaltak be, minden évben kaptam, vagy a feleségem kapott szakszervezeti beutalót. Ezért fizetni kellett egy összeget. Akkor több százezer embert nyaraltatott az állam szakszervezeti beutalóval. Sopronban voltunk nagyon sokat. A Balaton mellett is. Nagyon jó társaság jött össze. Nagyon jól éreztük magunkat. Én nagyon szerettem bridzsezni, még bajnok is voltam tizennyolc éves koromban. Ott összejött a társaság, bridzseztünk, kártyáztunk, és nagyon jó volt. Közös reggelik, ebédek, vacsorák, szórakozások, kirándulások, nagyon kedves dolgok voltak. Ma már azt nem tudná megfizetni senki. Voltak ismerkedési estek, búcsúestek, táncmulatságok esténként, kirándulások.

Mi sose tartottuk az ünnepeket a feleségemmel. Én például a legnagyobb zsidó ünnepet, amit Jom Kipur-nak hívnak, ami szigorú böjtnap, azt sem tartom. A gyerek tudta, hogy zsidó, ismerte még az én anyámat is meg az anyja rokonságát. De ez nem okozott problémát sohase. De hogy mi történt a háború alatt, arról nem nagyon meséltem neki, mert nem akartam, hogy megismerje. Őszintén megmondom, én soha nem fogom megtagadni, hogy zsidó vallási eredetű vagyok, de engem a vallás sose érdekelt. Én annak idején mélységesen elítéltem azt, hogy a magyar állam nem ismerte el Izraelt [*Magyarország elismerte Izraelt, de 1967–1989 között megszakította vele a diplomáciai kapcsolatot. – A szerk.*]. Pedig egy erős állam volt. Szóvá is tettem egy párttaggyűlésen. Mi materialisták vagyunk. A gyerekeket is annak igyekeztem nevelni.

Hatvanéves koromban, 1980-ban mentem nyugdíjba. A rendszerváltás engem személyesen már nem érintett szerencsére, én akkor már nyugdíjas voltam. Amikor nyugdíjba mentem, még elmentem dolgozni közgazdászként a Könnyűipari Tervezési Intézetbe. Hat évig csináltam. Nagyon-nagyon komoly munka volt. Aztán portáskodtam a Nemzeti Bankban.

Én azért tudok még valahogy megélni – mert ma már a nyugdíjamból nem tudnék megélni –, mert négy vagy öt évvel ezelőtt elkezdődött az amerikai meg német jóvátétel. Az amerikaiaktól, a Claims Conference nevű zsidó szervezettől kaptam egy összeget, amit a koncentrációs táborért jóvátételként adtak [Az 1951-ben létrehozott Claims Conference a német és osztrák kormánnyal együttműködve kárpótolja a kényszermunkára hurcoltakat, koncentrációs táborok túlélőit és azokat, akiknek tulajdonát a holokauszt alatt törvénytelenül elvették. – A szerk.].

Mostanában nagyon egyedül vagyok, a feleségem, nyolcvannyalc éves, kórházban van, tizenhárom hónapja. Már nem fog hazajönni, Istenem, szörnyű kimondani. Csak ez a vakság ne lenne, három éve nem látok. És megmondom, az én legnagyobb bánatom ez a vakság. Mert én imádtam olvasni, tanulni, tanítani. Ma is szeretek még úszni, és kijárok, az OTP-nek van egy gyönyörű üdülője Békásmegyeren. Az idén még nem voltam, föl is hívtak, hogy mi van velem. A pártba [a Magyar Szocialista Párt kerületi szervezetébe] viszont minden taggyűlésre lejárrok. Nagyon szeretnek ott engem. Amíg a feleségem itthon volt, együtt mentünk minden taggyűlésre.